

HAÇLI SEFERLERİNİN DOĞU HİRİSTİYANLIĞI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ*

Philip K. Hitti

Çeviren: S. Haluk Kortel**

Haçlı Seferleri adı verilen bu ilginç Ortaçağ askerî harekâtı, şaşırtıcı olaylar yönünden verimli, ilgili taraflara yararlı sonuçlar sağlamak bakımından ise verimsiz oldu. Olayın başlıca tarafları olan -Batılı Hıristiyanlar ve Doğulu Müslümanlar- bilançolarının kâr hanesine birkaç madde kaydedebildiler, ancak bunlar sayısız can, mal kaybı ve ruhsal hayata verdiği zarar ile karşılaştırıldığında hiç de yeterli değildir.

Maddî yönden, Avrupalılar kısa bir süre için de olsa yeni topraklar ele geçirdiler, ticarî açıdan pazarlarını genişlettiler, yiyecek ve kumaş yönünden yeni zevkler keşfettiler ve o zamana

* "The impact of the Crusades on Eastern Christianity", *Medieval and Middle Eastern Studies in Honor of Aziz Suryal Atiya*, (ed. Sami A. Hanna), Leiden 1972, s. 211-217.

** Akdeniz Üniversitesi, Öğretim Üyesi

kadar bilinmeyen tarım ve sanayi ürünlerini kendi ülkelerine getirdiler. İlk Frank fetihlerini (1097-1144) kolaylaştıracak biçimde Selçuklu Türkleri, Sünnî Arap emîrleri ile muhalif Şiîler şeklinde bölünmüş olan Müslümanlar, İslâm'ın ilk zamanlarındaki ruhun dirilişine şahit oldular ve yeni bir siyasî birlik dönemine girdiler. Bu hareket İslâm kroniklerine göre en büyük ve en cesur kahraman, Salâhaddîn Eyyübî'nin (ölm. 1193) yaşamı ve başarıları ile doruğa çıktı. Ancak olayla ilgisi olan üçüncü grup, bu mücadeleden hiçbir şekilde sorumlu olmayan Suriye ve Mısır Hıristiyanları'nın bilançolarının kazanç hanesi neredeyse boş kaldı. Haçlı Seferleri onları hayal kırıklığına uğrattı ve güçsüz düşürdü; olumsuz sonuçları onların büyük bir bölümünü yok etti. Ne gariptir ki, başlangıçta Hıristiyan dünyasını savunmak arzusuyla doğan bu macera, Hıristiyanlığın doğu kanadını neredeyse yok etme noktasına geldi. Bu Hıristiyan karşıtı duyguların izleri henüz hatıralardan silinmiş değildir. (Nitekim) Suriye ve Irak'taki Fransız ve İngiliz mandalarına karşı ve Mısır ve Süveyş üzerine yapılan İngiliz-Fransız hücumuna karşı (mücadele için) Haçlı seferleri dönemindeki ruh yirminci yüzyılın ortalarına kadar canlı tutuldu.

Haçlı Seferlerinin geçmişe yönelik zararlı etkileri de oldu. Haçlı Seferlerinden önceki iki yüzyıl, Hıristiyan Avrupa ile Müslüman Asya arasında klâsik ve pozitif bilimlerin girişimcileri ve bilimsel alış verişi sağlayan irtibat memurları olarak görev yapmış olan Suriyeli Hıristiyanlar, artık işe yararlılıklarının sona erdiğini anladılar. Bu Hıristiyanların aracılığı sayesinde onların Müslüman komşuları, eski Yunan ve Roma'nın mirasını ortaya çıkarmışlardı. 13. yüzyılın sonunda Haçlı Seferleri oyunun son perdesinin indirilmesi, bu kültürel alış veriş kaynağının önüne set çekti.

Lübnan ve Filistin dahil olmak üzere geniş bir coğrafyayı ifade eden Suriye'de Hıristiyan azınlıkların toplamı, nüfusun çoğunluğuna ulaşmış olmalıdır. Şehirlerdeki nüfus, ekseriyetle Müslüman idi. Kuzey Suriye ve Kilikya Çukurova bölgesi'da güçlü olanlar Gregoryen Ermeni, Kuzey Suriyeli (Süryani) ve Ortodoks Grek (Rum) unsurlar idi*. Marunîler ise kuzey Lübnan'a hakim idiler. Filistin'in nüfusunun yarısını muhtemelen Ortodoks Grekler (Rumlar) oluşturmaktaydı ve Mısır'da da Kıptiler küçük ama etkin bir azınlık meydana getirmekteydiler. Kuşkusuz her yerde idare Müslümanların elindeydi ancak, Hıristiyan hak ve sorumlulukları Kur'an ve İslâm hukukunda açıkça belirtilmiş ve genellikle bunlara uyulmuştu. Hıristiyanlar genelde ikinci sınıf vatandaş olarak kendi statülerine uyum sağladılar, fakat batıdan gelen Hıristiyan unsurun müdahalesi rahatsız edici bir faktör oldu. Haçlı askerî sınıfı onlara müttefik olarak yerli dindaşların önemini belirli bir ölçüde kabul etti ancak ruhban sınıfı bunu yapmadı. Lâtin Kilisesi'ne göre bütün Doğulu Hıristiyanlar -kâfir değilseler de- Ana Kilise (Roma) ile yeniden birleşmeleri gereken ayrılıkçılardı.

Toros Dağlarının aşılmasından sonra ve güneye doğru dönmeden önce, Haçlı ordularının güney İtalya'nın Norman (asıllı Haçlı reisi) Tankred'in komutasındaki bir müfrezesi (kolu) ana güzergâhtan ayrılarak batıya, nüfusunun çoğunluğu Gregoryen Ermeni ve Ortodoks Grek (Rum) Hıristiyanların oluşturduğu Kilikya'ya yöneltiler. Burada Tankred, Tarsus'u ele geçirdi. Aynı sırada (1098 yılı başları), müstakbel Kudüs kralı Baudouin** idaresinde bir başka grup do-

* Bk. Claude Cahen, *La Syrie du nord à l'époque des croisades*, Paris 1940, s. 190-191.

** Birinci Haçlı seferi ordusu reislerinden ve Urfa Haçlı Kontluğu'nun kurucusu Baudouin du Bourg.

ğuya dönerek Ermeni bir hanedanın başkenti olan Urfa (Edessa, er-Ruhā)'nın cazibesine kapıldı. Urfa hakimi büyük Rupenyen hanedanından Toros idi. Ermeni mülteciler daha doğudaki krallıklarının Selçuklular tarafından tahribinden kaçarak batıya dağılmışlar ve Küçük Ermenistan veya Kilikya Ermenistanı'nın temelini oluşturmuşlardı. Teolojik açıdan Monofizit olmasına rağmen Gregoryen Kilisesi başlangıçta sapkın olarak değerlendirilmemişti; Ermeniler için Türkler bir numaralı, kendilerine zulmeden Bizanslılar ise iki numaralı düşman idi.

Toros, Baudouin'i büyük bir ilgiyle karşıladı, onun askerlerine bütün konukseverliğini gösterdi ve onu resmî olarak oğlu ve varisi ilan etti. Evlat edinilen Baudouin bir ay sonra babasının yerine geçti. Öteki Hıristiyan topluluklar arasında, Ermeniler, bağımsız bir geçmişin (değerli) hatıralarına, millî bir geleneğe, feodal bir yapıya ve Franklar ile anlaşma, evlilik yapabilecek ve müttefik olabilecek bir asiller sınıfına sahip olmalarıyla tek idiler. Baudouin bir Ermeni prensesi ile evlenerek önemli bir örnek oluşturdu. Birçok Ermeni prensesi* Antakya Haçlı Prensiği ve Kudüs Haçlı Krallığı saraylarında olmayı hayal etmekteydiler.

Lâtin (Haçlı) ordusu ilk önce karşılaştıkları yerli Hıristiyanları topraklarından mahrum ederken, Lâtin/Haçlı ruhban sınıfı da Roma Kilisesi'nin hakimiyetini tanımaları için yerli ruhban sınıfına baskı yapıyordu. Daha sonraları Edessa (Urfa) ve Kilikya'nın belli başlı piskoposları muhtemelen samimi inançlarından çok kendi çıkarları doğrultusunda hareket edip nihaî adımı attılar ve Lâtin Kilisesi ile tam birleşme yoluna gittiler. Aslında, onlardan önce bir katolik, II. Gregorios (ölm. 1105), Papa tarafından tanınmak için görüşmelerde bulunmuş ve piskoposluk hilatını almıştı**. Bir ulus olarak hayatta kalmasına önderlik eden başlıca birleştirici güç kilise olan Ermeni topluluğunun içine bu suretle yıkıcı bir unsur sokulmuş oldu. Tarsus başpiskoposu Lampros'lu Nerses (öl. 1198)***, Kilikya Ermeni Prensi II. Leon'u Katolik davasını desteklemeye ikna etti. Leon'un en büyük emeli bir krallık tacına sahip olmaktı ki, bunu Frankların himayesiyle elde etti (1198). O zaman bile bütün cemaat buna uymadı ise de, (sonuçta) yeni bir mezhep, Ermeni Katolik Kilisesi doğdu.

Kuzey Suriye'deki ana Hıristiyan unsur, Gregoryenler'den daha çok Yakubîler/Süryanîler idi. Ancak Ermeniler kuzey bölgesiyle sınırlı kalmış iken Batı Suriyeliler iç bölgelere yayılmış ve hakim durumdaydılar. Roma ve Bizans'ınkinden daha eski bir geleneğin mağrur temsilcileri olduklarından onların mesafeli bir tavır takınmak için nedenleri vardı. Konuştukları ve ibadetlerinde kullandıkları Süryanice Hz. İsa'nın kullandığı Aramî lehçesi idi; ancak Bizanslılar Süryanîlere sapkın muamelesi yapmış olduklarından, onlar artık Ermeni komşuları ile birlikte, kendi nefislerini korumak için olmasa da, kendi canlarını korumak için bir tedbir olarak Lâtinler/Haçlılar ile yakın ilişki kurma yollarını aradılar. Selçuklular, bu Hıristiyanların Kuzey Suriye'deki üstünlüğünü tanımışlardı. Onlar Antakya'da bir patrikliği ve Urfa'da bir piskoposluğu himaye ettiler. Süryanîlerin aristokrasisi yalnızca ruhban sınıfı idi ve bu sınıf ve onların haricindeki halk, bölgeye yeni gelen Ermenilere kendi Bizanslı derebeylerine gösterdikleri kadar az bir sevgi

* William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, İng. trc. Emily Babcock and A.C. Krey, New York 1943, cilt I, 415-416, 461.

** Fr. Tournebize, *Histoire politique de l'Arménie*, Paris 1900, s. 164, *Environmental Factors in Christian History*, (ed. John T. Mc Neill ve diğerleri), Chicago 1939, s. 261.

*** Lampros'lu Nerses, *Recueil des historiens: documents arméniens*, cilt I, Paris 1869, 576 vd.

beslemişlerdir. Batı Suriyelilerin de Kudüs'te bir başpiskoposları vardı. Haçlılar 1099'da şehre girdikleri sırada bu makam boştu. Başpiskopos, Selçuklular Kudüs'ü ele geçirdikleri zaman şehirden kaçmıştı. Haçlı idarecileri, bu Hıristiyanların muhtemel müttefikler olacaklarını sezince, geri dönüşünde kiliseye ait boş mülkleri başpiskoposun yetkisine bırakmakta tereddüt etmediler. Onlar, piskoposa bağlı din görevlilerinin, dîni âyinlerini yerine getirmelerine müsaade ettiler.

Antakya Yakubî patriği bilge Süryanî Mikhail (öl. 1199), Franklar'ın "dini inanç konusunda hiçbir zaman zorluk çıkarmadıklarını" bildirir*. Ancak Frank ruhban sınıfının istenilen sonuçlara ulaşmak amacıyla, Süryanî meslektaşlarına yeterince baskı yaptıklarına inanmamız için de delil vardır (dair inandırıcı deliller vardır). Süryanî Mikhail'in halefi II. Ignatios Kudüs'e gidip(1237) Dominiken taşra idarecisi aracılığıyla Roma'ya bağlılığını bildirdi ve Papa IV. Innocentus'a itaatini yineledi**. Birleşme doğal olarak daha önce Ermeniler ile yapılan birleşme gibi hoş karşılanmadı. Bu, Süryanî Katolik Kilisesi adında yeni bir grup yaratarak cemaati böldü.

Haçlılar geldiği zaman Ortodoks Grekler(Rumlar) sayıca en güçlü Hıristiyan cemaati idiler. Onlar, özellikle Antakya, Silifke ve Lâzikiye (Laodikeia, Latakia) gibi Grekler'in kurduğu Suriye'deki birçok şehirde olduğu kadar Kilikya nüfusunun da ana unsurunu oluşturmaktaydılar. Ortodoks Grekler, Bizans'ın gözdeleleri idiler. Hıristiyanların ilk akla gelen merkezlerinden Antakya, Selçuklu idaresinde dahi Ortodoksluğun bir kalesi olarak bu mevkiini devam ettirdi. Bizanslılar ile onların dîni âyinleri aynı idi; bundan dolayı Melkitler (melik = hükümdar, imparator yanlıları) diye anılırlardı. Bu tuhaf isim sonraları Roma Kilisesi ile birleşen o Ortodokslar'a verildi. Bütün Doğu Hıristiyan mezhepleri arasında Lâtin yayılmasına en az tepki verenler bunlardı. Yeni gelen Haçlılar Antakya'da Grek (Rum) patrikliğinin hemen yanında rakip bir Lâtin patrikliği kurdular. Onlar, kilisenin iç hiyerarşisi ve Grek dîni âdetleriyle birlikte Ortodoks Kilisesi'nin özerkliğini tanımayı teklif ettiler. Daha sonra Patrik David Lâtinler tarafından teklif edilen anlaşma şartlarını kabul etti (1240), fakat onun halefi, Papanın otoritesini reddetti. O, bu nedenle Lâtin rakibi tarafından afroz ve sürgün edildi***. Dımaşk (Damaskos, bugünkü Şam) Suriye'deki Grek patrikliğinin yeni merkezi oldu. Geçen yüzyılın(19. Yüzyıl) sonlarından beri ise, oranın sâkinleri bölgenin Arapça konuşan yerli halkı olmuştur.

Haçlılar Kudüs'e girdikleri zaman, şehrin ileri gelen ruhban sınıfının hepsinin Selçuklu baskısından Kıbrıs'a kaçmış olduklarını gördüler. Onlar, boş kalan mülklere el koymakta ve ruhban sınıfının yerine Lâtinler'i yerleştirmede zaman kaybetmediler. Yeni kurulan Lâtin patrikliği Arapça konuşan cemaat üyeleri için belki kabul edilebilirdi ancak geri kalan Grek ruhban sınıfı bunu kabul edilmesi güç buldular. Franklar, Kutsal Mezar Kilisesi'ndeki Lâtin olmayan bütün dîni âyinleri kaldırdılar. Grek sunağındaki lambaların "kendiliğinden yanan" ışığı, Paskalya Yortusu'ndan bir önceki cumartesi gecesi Tanrı'nın gazabının mutlak bir işareti olarak söndü. Grek ruhban sınıfı Salâhaddîn Eyyûbî'nin Haçlılar'a karşı zafer kazanması için duâ ettiler ve o, 1187'de bunu başardığında Grek patrikliğini bütün mülkleriyle sahiplerine iade etti. Kutsal Mezar sunağındaki lambalar yeniden "kendiliklerinden" ışık yaymaya başladılar. O patriklik,

* Michel le Syrien, *Chronique*, yay. J.B. Chabot, cilt III, Paris 1903, 222.

** E.Rey, "Les dignitaires de la principaté d'Antioche", *Revue de l'Orient Latin*, VIII (Paris 1900-1901), 155.

*** Daha geniş bilgi için bk. Steven Runciman, *A History of the Crusades*, Cambridge 1954, cilt III, 281.

Greke konuşan din görevlileri ile Kutsal Şehir (Kudüs)'deki varlığını bugüne kadar devam ettirmiştir.

Bölgedeki çeşitli Hıristiyan mezhepleri arasında Marunîler sayıları ve yerleşim alanları bakımından sınırlı bir azınlık idiler. Marunîler, 5. yüzyılda Kuzey Suriye'de bir mezhep olarak ortaya çıkarak, aynı dili konuşup yazan fakat Kristolojik görüşler yönünden onlardan farklı olan komşu Yakubîler tarafından yerlerinden çıkarıldılar. Bu mezhep üyeleri Kuzey Lübnan dağının müstahkem yerlerine sığındılar ve vahşi bir çevrede hayatta kalma mücadelesi sorunuyla karşı karşıya bir milliyet duygusu geliştirdiler. Ovanın azınlığını oluşturan bu topluluk dağlık bölgenin en kalabalık ve birbirlerine en bağlı Hıristiyan cemaati haline geldi.

Bizanslılar, Marunîler'e kendi Müslüman komşularına gösterdikleri müsamahadan daha fazlasını göstermediler. Haçlı tarihçisi William of Tyre (Guillaume de Tyr)*, sayıları 40.000'i bulan ve Monotelitizm'i benimseyen Marunîler'in 1180'de sapkınlığı reddettiklerini ve Katolik Kilisesi'ne yeniden bağlandıklarını iddia eder. Ancak Marunîlik taraftarları, sapkınlık suçlamalarını sürekli olarak reddettiler**. Onlar kendilerinin Papa'nın otoritesini tanımakla birlikte kendi âyin ve âdetlerini muhafaza eden doğru kiliseleri mensupları (Uniat'lar) olduklarını düşünmediler. Yine de kuşku yok ki, Roma ile Lübnan Millî Kilisesi arasında uzlaşma, Haçlı seferleri zamanında başladı ve 1736'da birleşme ile sonuçlandı.

Haçlı kalabalığı Lübnan sahili boyunca bitkin bir şekilde ilerlerken bu Hıristiyan dağlılarla ilk temas sağlandı. Onlar, birbirlerini doğal müttefikler olarak kabul ettiler. Marunîler, Haçlılar'a çok gerekli olan rehberleri ve erzakı temin ettiler ve daha sonra Kudüs Haçlı (Lâtin) Krallığı'nı savaş meydanlarında kendini ispatlamış olan bir okçu birliği ile donattılar. Haçlılar da, Lâtin soylu sınıfına tanınan kanunî hakların hepsini, dinî ve sivil bütün Lâtin imtiyazlarını Marunîler'e de tanıdılar***. Günümüze kadar devam eden Frank-Lübnanlı geleneksel dostluğu işte böyle başladı. Fakat Marunîler, aşağıda göreceğimiz gibi, Haçlılar ile ilişkilerinin bedelini pahalıya ödemek zorunda kaldılar.

Mısır, Hıristiyanlık çağının ilk dört asrında Roma'dan sonra ikinci derecede rol oynayan İskenderiye'de bir Grek Hıristiyan Kilisesi'ne sahip olacak kadar şanslı idi. O kilisenin babaları arasında yaklaşık olarak 200 yılında, sözlü öğretim yapan dinî bir okul kuran Clementus da vardı. Onun öğrencisi ve halefi Origen'in idaresinde ayrı bir saygınlık elde eden bu okulun başına daha sonra Arianizm'e karşı mücadelesi dolayısıyla Ortodoksluğun babası unvanını kazanan Athanasios (öl. 373) geçti.

Ama yerli kilise, konuşma dili ve ibâdetleri açısından Kıptî idi. Kristolojisi (İsa ile ilgili öğretisi) ise, Suriye kilisesinde olduğu gibi Monofizit idi. Müslümanlar, Mısır'ı ele geçirdikleri zaman (640), Kıptîlerin piskoposunun kendi cemaatine direniş göstermemeleri talimatını verdiğini İbn Abdülhakem'den**** öğreniyoruz. Bunun sebebini tahmin etmek güç değildir. Kıptîler, resmî Melkit Kilisesi tarafından dinî baskılara uğratıldılar. Dönemin Bizans İmparatoru Herakleios'un

* *age.*, cilt II, 459.

** Pierre Dib, *L'église Maronite*, Paris 1930, cilt I, 63-143.

*** René Grousset, *Histoire des Croisades*, Paris 1935, cilt II, 758.

**** *Fütühu Mısır*, (yay. C.C.Torrey), New Haven 1922, s. 82.

yeni bir doktrin, Monothelitizm (Tek Tanrılı İnanç)'i ilan ve Mısır'daki vekili Kyros'a Kıptîler'i buna uymaya zorlamasını emretmesi nedeniyle durum çözülmesi güç bir hale geldi. Kyros, daha sonraları Kıptî geleneğine göre Hz. İsa (Mesih) düşmanı olarak kabul edildi. Fransa kralı IX. Louis 1249'da Dimyat (Damietta)'ta karaya çıktığı zaman bölge yerlileri Kıptîler onu içtenlikle karşıladılar ancak Franklar, onlara Bizanslılardan daha iyi davranmadılar. Haçlılar (Lâtinler)'a göre Kıptîler sadece doğru inanca döndürülmeleri gereken muhaliflerdi. 1365'te İskenderiye'yi hedef alan bir Haçlı seferi sırasında şehir geçici olarak ele geçirildi, Kıptîler ve Müslümanlar ayırım yapılmadan yağmaya uğratıldılar.

Eğer Kıptî Kilisesi, Haçlılar tarafından kuzeydeki komşuları kadar kuvvetleri kırılmış hale getirilmedilse bu aslında bulunduğu ülke Mısır'ın Suriye kadar olayların içinde yer almamasından idi.

Bu Doğu-Batı dramasında -daha doğrusu trajedisinde- son bölümün perdesi indirilmeden önce, Mısır ve Suriye'nin hâkimi olan Memlûk sultanları, yalnızca yerli Hıristiyanlar'a karşı değil, mezhep ayrılığı güden Müslüman azınlıklara karşı da misilleme politikalarına başlamışlardı. Bu azınlıklar bazen düşmanları Memlûklar ile işbirliği yapmışlar, bazen de onları içtenlikle desteklememişlerdi. Bazı Sünnî Müslüman şehirleri ve Arap kabileleri bile zaman zaman Haçlılar (Lâtinler)dan yardım istemişler ve Haçlı devletleriyle ittifaklar yapmışlardı*. Haçlı (Lâtin) devletlerinin askerî birlikleri arasında Türkopol (Türklerin, Müslümanların oğulları) adı verilen bir süvari birliği de vardı.

Nefret edilen düşmanın geri dönmesinden korkuya kapılan, Memlûklar, misilleme siyasetleri uyarınca, her yeri yakıp yıkmaya politikası izlediler. Bütün Filistin-Lübnan sahili boyunca uzanan kaleler yerle bir edildi ve ahalileri sürüldü. Bu seferlerin kahramanı Baybars (öl. 1277) idi. O, Nusayrîleri (Lâzikiye bölgesi Alevîleri) köylerinde camiler inşa etmeye zorladı. Lübnan Dürzîlerine ise Sünnî öğretiyi ve âdetlerine uymaları emredildi. Baybars 1266, 1273 ve 1275 yıllarında Kilikya Ermenistan'ı üzerine cezalandırıcı seferler düzenledi. Çünkü o bölgenin halkı yalnızca Franklar ile değil Moğollar ile de işbirliği yapmışlardı. Böylece Ermeni bağımsızlığı son nefesini verdi. Ermenilerin ardından Marunîler de pek çok acı çektiler. Onların binlercesi, Kıbrıs'a kaçtı. Oradaki cansız kolonileri yine de hayatta kaldı. Şifler tarafından bölüşülen Marunî bölgesi, Kisravân, 1292 ve 1306 yılları arasında üç cezalandırma seferine uğratıldı. en-Nâsır tarafından düzenlenen sonuncu sefer, bölge sakinlerini neredeyse imha etti**. Bu sultan, farklı elbise giyme dahil modası geçmiş olan, zimmîler (gayri Müslim tebaa) aleyhindeki kuralları yeniden uygulamaya koydu ve bunları Mısır ve Suriye'deki bütün Hıristiyan tebaasına zorla kabul ettirdi.

Suriye ve Filistin böylece günümüze kadar sahip oldukları Sünnî Müslüman karakterine bürünmeye başladı.

* İbnü'l-Kalânîsî, *Târîh*, (yay. H.F. Amedroz), Beyrut 1908, s. 289-290; İbd Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübte-dâ ve'l-haber fî eyyâ'mi'l-Acem ve'l-Arab ve'l-Berber*, Bulak 1284, cilt VI, 7-8.

** Sâlih b. Yahya, *Târîhu Beyrât*, 2. baskı, (yay. Lous Cheikho), Beyrut 1927, s. 100-101.